
JACOB ROELOFS VAN DEVENTER TEKENE OM-STREEKS 1559 EEN WERKELIJKHEIDSGETROUWE STADSPLATTEGROND VAN GENT.

Wie was Jacob van Deventer?

Jacob van Deventer of Jacob Roelofs ($\pm 1503-1575$) mag als onze eerste wetenschappelijke cartograaf beschouwd worden. (BOSSU, 1982, p.19)

De historici van de cartografie beschouwden hem tot nog toe als jonger dan de Fries Gemma Frisius. Feitelijk is hij ouder. Jacobus de Daventria werd aan de Leuvense universiteit ingeschreven op 24 april 1520 en studeerde er onder meer geneeskunde. Gemma Reyneri d'Grueningha werd eerst op 26 februari 1526 ingeschreven. (DE SMET, 1969, p.11) In het levensbericht in het stedenboek van Braun & Hogenberg, dat aan mededelingen van Jacob zelf zal zijn ontleend, wordt gezegd, dat hij, voordat hij zich met zoveel ijver en succes aan de geografie wijdde, eerst medicijnen en de mathematica had beoefend. Wel mogen wij aannemen, dat Jacob van Deventer tot de verdienstelijke personen behoort, die niet door illustere afkomst of de gunst van invloedrijke familieleden, maar door eigen gaven en energie een man van betekenis zijn geworden ... (VAN 'T HOFF, 1953, p.30) In een Mechelse acte van 1578 (!) wordt Van Deventer "chaertsnyder" genoemd.

Tot aan zijn dood te Keulen in mei 1575 bleef hij aan zijn stadsplannen werken. (BOSSU, 1982, p.19 / LAURENT, 1986)

De geheime opdracht van Van Deventer.

Karel V (en later ook koning Philips II) streefden naar centralisatie van de macht om door sterker centralisme de regionale zelfstandigheid te ontbinden

of te verzwakken. Vooral de steden strenden tegen het centralisme en tegen de vorstelijke almacht, die de eigen politieke soevereiniteit bedreigden en indruisten tegen de verworven en overgeleverde rechten. Vlaamse en Brabantse steden o.a. tekenden hartstochtelijk verzet aan tegen de hoge belastingen die Karel V hen oplegde. De vorst liet de bastionnen van stedelijke trots en weerspanning in kaart brengen.

Vanaf 1536 werkte Van Deventer als onafhankelijk cartograaf te Mechelen tot hij in 1543 aangesteld werd tot "koninklijk geograaf" van keizer Karel V die, na troonsafstand in 1555, wordt opgevolgd door zijn zoon Philips II. (THOEN, 1996, p.140) Volgens Denucé en Voet (DENUCÉ, 1912, p.55 / VOET, 1969, p.31) werd Jacob van Deventer ten laatste in 1558 koninklijk geograaf en belast met de geheime opdracht nauwkeurige stadsplannen van de steden uit de zeventien Nederlandse gewesten te tekenen. (BOSSU, 1982, p.19) De Zuidelijke Nederlanden waren vaak het strijdtoneel tussen Frankrijk en het Bourgondische rijk, tussen protestanten, calvinisten en katholieken.

Karel V, later Philips II, gaven de opdracht om geometrische plannen te tekenen (1559-1564), (FRIS, 1920, p.18) allen volgens dezelfde methode eigenhandig getekend als resultaat van opnamen ter plaatse. (VAN 'T HOFF, 1953, p.14) De tekst van de opdracht, die aan van Deventer is gegeven, is niet bewaard gebleven. Ondertussen gaf het bevelschrift van Philips II van 1559 en het vrijgeleide, dat in hetzelfde jaar aan de kaartmaker werd meegegeven ons een indruk van de hem verstrekte opdracht. Zijn taak was dan om "*te visiteren, meten ende beschrijven alle de steden van onsen lande van herwertsovere, mitsgaders die rivieren ende omliggende vlekken ende dorpen, ende oick die passaijen vanden frontieren, om van denzelven ende der aenliggende landen, steden ende vlekken een register te maken*". Het hem medegegeven vrijgeleide moest hem toegang verschaffen tot alle steden, versterkingen en andere plaatsen. (VAN 'T HOFF, 1953, p.17-18)

Deventer tekende de stadsplattegronden en ook de kerken en kloosters die bij de beschietingen gespaard moesten blijven. Geloofsgenoten werden te vriend gehouden en potentieel onderkomen voor de troepen werd meteen van verwoestende beschietingen gevrijwaard. De cartografische documenten werden vervaardigd voor een militair doel.

Volgens Laurent (1986) brengt Van Deventer vanaf 1540 ongeveer 250 steden van de oude Nederlanden in kaart... Tot aan zijn dood te Keulen in 1575 bleef hij daaraan werken. (BOSSU, 1982, p.19 / THOEN, 1996, p.164) Mosselmans stelt dat het uitgesloten is dat Van Deventer de 250 stadsplannen, in opdracht van Philips II op zijn eentje zou hebben opgemeten. Hij argumenteert: "Zoals latere atlassen het ons tonen, werden landmeters belast met een groot gedeelte van dit werk." (MOSSELMANS, 1976, pXIV)

De werkmethode van Jacob Roelofs Van Deventer.

Met het oog op de vervaardiging van kaarten trok Jacob van Deventer door onze gewesten en verrichtte vele opmetingen te velde. (Bossu, 1982, p.19) Ongetwijfeld hebben hooggelegen plaatsen, dus torenspitsen en heuveltoppen, als oriëntatiepunten gediend. (VAN 'T HOFF, 1953, p.9) Wij stellen ons voor, dat hij, op de plaats van bestemming aangekomen, met zijn instrumenten de wegen afwandelde, die hij op zijn kaarten met stippellijnen uittekende. Wij vinden deze stippellijnen op het “net-exemplaar” en de “minuten” in het midden van de wegen en straten en langs de pleinwanden. Op de “cartons”, die bij het net-exemplaar zijn gevoegd, zijn slechts deze stippellijnen getekend en zijn bij de belangrijkste gebouwen namen gevoegd.

Houdt men de “minuten” tegen het licht, dan ziet men, dat de kaarten op de plaats van de stippels doorgeprikt zijn. Dit geeft een aanwijzing voor de methode, waarmee zonder veel moeite verscheidene exemplaren van één kaart gemaakt werden. Van Deventer zal, thuisgekomen, op de plaats van de stippen zijn schets tegelijk met één of meer andere bladen doorgeprikt hebben. Op één blad kon hij de “minuut” uitwerken. Een ander exemplaar kon hij met houtskool overstrijken en zo kon hij, met die zwarte stippen als grondslag, het net-exemplaar en ook nog het “carton” (al die kaarten hebben dezelfde schaal!) tekenen. (VAN 'T HOFF, 1953, p.16)

Als Van Deventer niet op reis was, woonde en werkte hij te Mechelen. Men acht het waarschijnlijk dat Jacob van Deventer, althans voor enkele kaarten en stadsplannen, de triangulatiemethode van Gemma Frisius - de Fries Jemme van Dokkum - heeft gebruikt. (Bossu, 1982, p.19 / THOEN, 1996, p.138) Frisius (1508-1555) was een wis-, sterren- en geneeskundige, die na een opleiding te Groningen, het grootste deel van zijn leven aan de universiteit van Leuven werkte, o.m. met Jacob van Deventer. De relatieve nauwkeurigheid van de plannen van Deventer laat veronderstellen dat deze gebruik maakte van de beginselen van de driehoeksmeting, die toelaten de merkpunten de één na de andere met zekerheid vast te leggen om alzo te komen tot het geraamte van de opmeting en die zich moet aanpassen aan het netwerk. Wanneer men weet hoe moeilijk het is om een streek of een stad juist weer te geven vanop de grond, dan kan men alleen verwonderd zijn over de nauwkeurigheid van de eerste stadsplannen, opgemaakt door Jacob van Deventer in het midden van de XVde eeuw. (MOSSELMANS, 1976, p.XIII-XIV)

Van 't Hoff evenals Prof. Thoen stellen: “Zonder hiervoor het uitdrukkelijk bewijs te bezitten, ben ik er hoe langer hoe meer van overtuigd dat Deventer een aanzienlijke bijdrage leverde tot de methode van triangulatie voor het opnemen van plaatselijke en regionale kaarten waaraan traditioneel alleen de naam van Gemma Frisius (1508-1555) verbonden blijft. Immers in 1536, twee jaar na de publicatie van het *Libellus de locorum describendorum ratione* van

zijn landgenoot had Deventer de opname en de tekening voltooid van zijn kaart van het hertogdom Brabant.” (THOEN, 1996, p.140) Dit aanzienlijk werk, dat wellicht meer dan twee jaar had gevraagd, is zeker wel een bewijs dat, toen begin 1534 (n.s.) Gemma’s methode het licht zag, Deventer bekwaam was ze toe te passen om de kaart op te nemen van een betrekkelijk uitgestrekt gebied. Van Frisius kennen we geen enkele topografische kaart. (DE SMET, 1969, p.11)

Het werk van Van Deventer gesitueerd t.o.v. andere kaarten en atlassen uit die tijd.

Ongetwijfeld heeft Van Deventer in Keulen een oud-stadsgenoot ontmoet, nl. Frans Hogenberg, de bekende graveur, evenals Van Deventer uit Mechelen afkomstig. (VAN ‘T HOFF, 1953, p.21)

Frans Hogenberg zijn *Civitates Orbis Terrarum* staat ontegenzeggelijk met Deventer’s stedenalbum in nauw verband. (DENUCÉ, 1912, p.61) Bossu beaamt dat Van Deventer meewerkte aan het Stedenboek van Braun en Hogenberg, (BOSSU, 1982, p.19) bestaande uit verscheidene delen en verschenen tussen 1572 en 1618. (VOET, 1969, p.31) Of is het een louter toeval geweest dat het eerste deel van de *Civitates* verscheen in 1572, het jaar zelf waarop Van Deventer feitelijk de plannen van de Nederlandse steden had afgewerkt, en dat zoveel zichten in beide werken helemaal dezelfde zijn? (DENUCÉ, 1912, p. 272-273) Een vergelijking van de plannen van Nederlandse steden bij Braun en Hogenberg met die van Deventer’s atlas toont onmiddellijk aan dat wij het met niets minder dan met kopijen van dit voorname werk te doen hebben. (RUELENS, 1903, AFL. 7) Dezelfde kaarten (Hogenberg & Braun) op iets kleiner formaat vindt men in de sinds 1581 verschenen uitgaven van Guicciardini’s beschrijving der Nederlanden. De samenstellers van Braun & Hogenberg, welk stedenboek ook in Antwerpen verkocht werd, waren in nauwe betrekkingen met Ortelius, Plantijn en Guicciardini te Antwerpen. (VAN ‘T HOFF, 1953, p.21 / DENUCÉ, 1912, p.151)

Eigenlijk is de eerste moderne atlas het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, waarvan de oorspronkelijke editie in 1570 te Antwerpen verscheen. (VOET, 1969, p.32)

Gerard Mercator (1512-1594) graveerde de kaart van Vlaanderen uit 1540, op schaal 1:172.000, waarschijnlijk naar een handschrift van Jacob van Deventer. Het was een opdracht van kooplieden die de kaart aan Karel V wilden aanbieden ter gelegenheid van zijn intrede in Gent, na de opstand. (BOSSU, 1982, p.48)

Marcus Gheeraerts schildert in 1562 zijn kaart van Brugge en Maillard Destrée graveert een enorm plan van Ieper in 1564. (FRIS, 1920, p.18)

De voorstellingswijze van Jacob Van Deventers stadsplattegronden.

De plannen werden op een wetenschappelijke basis opgemaakt zonder veel rekening te houden met de esthetische aspecten. (MOSSERMANS, 1976, p.15) Dat is helemaal niet evident in een periode waar schilders het picturale laten primeren op de nauwkeurigheid en de exacte topografie.

Alle kaarten zijn op gelijke schaal (ongeveer 1:7.500 volgens Van 't Hoff & Fris / ± 1:9.000 volgens Mosselmans) getekend en met dezelfde oriëntatie, nl. het noorden (wijzend naar de toenmalige magnetische pool iets westelijk van het werkelijke Noorden) boven. Voor strategische kaarten was dit van essentieel belang. (VAN 'T HOFF, 1953, p.14)

Uniformiteit niet alleen ten aanzien van schaal en oriëntatie! Op alle kaarten tekent van Deventer de straten en pleinen in de steden wit, de wegen buiten de steden bruin (beige), de huizen rood, de (met leien bedekte?) daken en kerkspitsen blauw, de weidegronden groen en donkergroen als het laaggelegen of buitendijkse landen betreft, de hoger gelegen zandgronden geel en bruin-grijs. (VAN 'T HOFF, 1953, p.15) De voornaamste gebouwen onderscheiden zich van de andere. De gronden die in geval van overstroming kunnen worden overspoeld zijn in het groen, het water is blauw. (LAURENT, 1986) Uit de kaarten blijkt voorts duidelijk de strategische bestemming daar hij, conform zijn opdracht, de muren, poorten en andere versterkingen, de belangrijke gebouwen en vooral de toegangswegen overduidelijk weergaf. (VAN 'T HOFF, 1953, p.15) Molens en hun mote weerhielden de aandacht van Van Deventer. Op het plan van Gent werden zowat 85 staakmolens schematisch in aanzicht getekend. Op Ekkergerm stonden er een tiental. In de Brugse Poort, Muide en Meulestede staan ze in dichte drommen langs de belangrijke invalswegen. Molens waren van strategisch belang. Hun hoogte liet betere observatie op grotere afstand toe. Voor het doorseinen van informatie waren zij eveneens nuttige instrumenten. Een zwak punt in de kartering waren de rivieren, die slechts schematisch en soms bepaald onjuist zijn getekend. (VAN 'T HOFF, 1953, p.9)

Deventer heeft het plan van Gent opgemaakt zonder gebruik te maken van het (inmiddels verdwenen) plan van Jean Otho of Oste. Daar de minuten van de Stedenboeken pas in 1859 opnieuw werden ontdekt, mede door het militair karakter van de stadsplattegronden, heeft het werk van Deventer geen enkele invloed uitgeoefend op latere Gentse kaartauteurs, stelt Victor Fris. Dit verhoogt de originaliteit van dit plan. "Il est indiscutablement le plus précieux de toutes les productions topographiques du XVIIe siècle pour la configuration précise de la ville." (FRIS, 1920, p.23)

"De stadsplattegronden van Van Deventer waren voor oorlogsvoering van groot belang. Daarom bleven zij lange tijd onbekend, ook voor andere kaartmakers. Ze zijn alle uitgegeven in de twintigste eeuw, maar waren tot dan

manuscriptkaarten die wegens hun militair doel geheim waren en weinig of geen invloed hadden op de latere cartografie.” stelt ook Prof. Thoen. (THOEN, 1996, p.164) Deze stelling wordt weerlegd door allen die stellen dat Van Deventer, Hogenberg, Ortelius, Plantijn en Guicciardini nauwe betrekkingen met elkaar onderhielden.

Het plan van Gent.

In de heruitgave van Ch. Ruelens is de commentaar bij het plan van Victor Van der Haeghen. Victor Fris beschrijft in *Plans de Gand, introduction aux documents topographiques* (1920) zowel het eigenlijke plan, getekend tussen 1559 en 1564, als de vermelde commentaar.

Zoals alle plannen van Jacob van Deventer is ook deze plattegrond naar het noorden gericht. Het is een stadsplan zonder franje, ongekunsteld, mathematisch correct maar veel meer dan een louter stratenplan. C'est une exacte configuration de la ville et de ses environs avec la soigneuse indication des parties bâties, des cours d'eau et des chemins, avec indication en surélévation des principaux édifices...” (FRIS, 1920, VI) De richting en configuratie van de wegenis en de proportie van de bouwblokken werden nauwkeurig aangehouden. Het is merkwaardig hoe minutieus deze plattegrond, na schaalvergroting, overeenstemt met een hedendaagse basiskaart van het Nationaal Geografisch Instituut. Pas op het einde van de 18de eeuw worden weer stadsplattegronden getekend (Goethals, 1796) die een min of meer topografisch nauwkeurig beeld geven. In de 19de eeuw bereikt de Gentse cartografie dan een kwalitatief hoogtepunt met kadastrale plannen van o.a. Gevaert & Van Impe, gebaseerd op het werk van Gérard & Corvillain.

Nochtans heeft Van Deventer nagelaten om enkele waterlopen en beken, zowel binnen de stad als in de omgeving, weer te geven. V. Fris merkt op dat de Cuypgatenbrug, over de Leie en achter het Minderbroederklooster, werd vergeten.

De Brugse Vaart werd pas in 1613 gegraven, maar het kanaal van de Lieve dateert van 1251.

De groene tint, die de overstromingsgebieden aanduidt, geeft een uitstekend beeld van de wijze waarop de verdediging van de stad Gent werd opgevat. Stroomopwaarts waren er de sluizen van de Braemgaten, de schotbalken aan de Ketelpoort, de sluizen van het Kuipgat enz... waardoor bij dreigend gevaar artificieel de omgeving onder water kon worden gezet. De verdediging werd aangevuld met vestingmuren. Het Spanjaardkasteel beantwoordt aan de nieuwe opvattingen inzake vestingbouw. Pas in 1577-1579 worden de bastionnen en grachten uitgebouwd.

Terzelfdertijd merkt men hoe waterrijk de binnenstad was. Dijken als Brabantdam, Steendam en Dampoort verwijzen daarnaar.

Binnen de stadsmuren zijn nog ruime terreinen onbebouwd. Ze liggen er vaag bij of werden als moestuin of bleekweiden gebruikt.

Het Spanjaardkasteel werd strategisch gepland aan de oostzijde van de stad, bij de samenvloeiing van Schelde en Leie en relatief hoog ten opzichte van de Kuip. Dit liet het gladde geschut toe om het doel te zien.

De citadel werd als dwangburcht ontworpen door Buoni di Pellezuoli (1540-1545) die ook te Antwerpen werkte. Zij was voorzien van 4 bastions. Het, op enkele relictten na, inmiddels verdwenen Spanjaardkasteel werd opgericht in 1540 door keizer Karel. Deze dwangburcht moest de opstandige "strop-pedragers" in toom houden. Door de Carolijnse Concessie werden immers alle middeleeuwse stedelijke voorrechten afgeschaft en alle gilden, neringen en ambachten ontbonden. De verbeurdverklaarde gildehuizen werden openbaar verkocht.

Het Sint-Baafsdorp (± 800 huizen en 12.000 inw.) had moeten wijken voor deze vierkante burcht. De monniken werden, met akkoord van de paus, kanunnik in de Sint-Baafskerk, voorheen Sint-Jan.

In 1567 op de Spanjaarden veroverd begonnen de Gentenaren met het slopen van de muur aan de stadszijde. De hertog van Parma versterkte het weer in 1584 onder leiding van Maccoilini (1584-1590). De enige zichtbare rest van een stenen bastion is ingewerkt in de kaaimuur van de De Pauwvaart. Het kasteel bleef dienst doen tot 1827 toen de Hollandse citadel in gebruik werd genomen en het werd dan ontmanteld.

Archivalia.

Twee van de drie volumes met net-exemplaren van het Stedenboek van J.R. van Deventer worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Madrid. Deel 1. is evenwel zoek. De minuten van de opnamen van Belgische en Noord-Franse steden bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Handschriftenkabinet, MSS 22090). Deze laatste werden in 1859 opnieuw ontdekt (een tweede exemplaar, dat Van Deventer zelf had gehouden?) en met een collectie van 152 kaarten en kaartfragmenten te 's Gravenhage op 11 april 1859 door Martinus Nijhoff geveild. (VAN 'T HOFF, 1953, p.24)

De Atlas van de Belgische steden (1550-1554) bevat 73 plannen die opgemaakt werden naar de richtlijnen gegeven door Keizer Karel en Philips II. Het betreft hier de minuten van opmeting die gebruikt werden bij het opmaken van de atlassen. De minuten zijn niet volledig, andere minuten bevinden zich voor het merendeel in de archieven van Nederland. (MOSSELMANS, 1976, p.15)

De plans, in handschrift, bleven gelukkig bewaard. Zij werden voor het eerst tussen 1884 en 1924 uitgegeven (Bossu, 1982, p.19) in zeer beperkte oplage, honderd facsimile-plans gemaakt in chromolithografie, met een begeleidende

tekst die een overzicht geeft van de stadsontwikkeling en van de straatnamen. (DEVROE, 1988, p.140) De uitgave werd begonnen door Ch. Ruelens en voortgezet onder leiding van E. Ouverleaux en J. Van den Gheyn als: *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle. Plans du géographe Jacques de Deventer...* (LAURENT, 1986)

Het ingekleurde plan van Gent vindt men terug in: *J. van Deventer, Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle*, gepubliceerd onder de leiding van Ch. Ruelens e.a. tussen 1884 en 1924. Daarbij behoort een grondplan met enkel het stratentracé in blauw. Rode cijfers verwijzen naar een legende met belangrijke bouwwerken: kerken, kapellen, mannen- en vrouwenkloosters, begijnhoven, refugiehuizen, burgerlijke gebouwen, gildehuizen, torens en bastionnen, godshuizen en hospitalen, stadspoorten, bruggen, sluizen, hoven, stenen enz..., markten en pleinen, om te besluiten met een lijst van straten met "noms anciens & noms Français actuels". De commentaar in de uitgave van Ch. Ruelens is van Victor Van der Haeghen.

De Commission des monuments zorgde voor een heruitgave, ook met commentaar van V. Van der Haeghen. Dit plan geeft een tracé in het zwart. De waterlopen zijn lichtblauw ingekleurd.

De uitgeverij Canaletto - PB 68 NL 2400 AB Alphen aan den Rijn - plant een heruitgave van de stadsplattegronden van Jacob Van Deventer. Het betreft reproducties van de minuten en netkaarten van 222 steden in de 17 Provinciën vervaardigd door Jacob van Deventer; ca. 325 facsimile's in 15 mappen. Vlaanderen en Brussel zullen de mapnummers 9 a en b dragen. Wallonië en Brussel: 10 a en b. De uitgave staat onder leiding van Dr. Ir. C Koeman en Dr. Ir. J.C. Visser en zij werd opgestart in 1995.

BRONNEN.

BOSSU JOZEF, Vlaanderen in oude kaarten. Drie Eeuwen Cartografie. Lannoo, Tielt/Bussum, i.s.m. Mappamundi Ltd, London/perth - Mappamundi, Knokke, 1982.

DENUCÉ JAN, Oud-Nederlandsche Kaartmakers in betrekking met Plantijn. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen, 1912-1913.

DE SMET A. EN WELLENS-DEDONDER L., Philippe Vandermaelen 1795-1869. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, 1969.

DEYS H.P., De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Resultaten van recent onderzoek te Madrid. In Caert-Thresoor, 8, 1989, p.81-95.

FRIS VICTOR, Plans de Gand. Introduction aux documents topographiques publiés par la Commission des monuments de la Ville de Gand par Victor Fris. Vanderpoorten J., Gent, 1920.

GANSHOF F.L., Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen. Standaard Boekhandel, Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven, 1941.

KOEMAN C. EN VISSER J.C., De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Reproducties van de minuten en de netkaarten van 222 steden en de 17 Provinciën vervaardigd door Jacob van Deventer tussen 1558 en 1570. Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1990-1994 (sic).

LAURENT RENÉ, De havens aan de kust en aan het Zwin (doorheen oude plannen en luchtfoto's). Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1986.

LEMOINE-ISABEAU CLAIRE, Belgische cartografie in Spaanse verzamelingen van de 16de tot de 18de eeuw. Catalogus door C. Lemoine-Isabeau m.m.v. P. Bragard, H. Capel, L. Danckaert en J. De Graeve. Gemeentekrediet, Brussel, 1985.

MOSSELMANS JEAN & SCHONAERTS ROGER, De Landt-Meeters van de XVIe tot de XVIIIe eeuw in Onze Provinciën. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, 1976.

RUELENS CH., OUYERLEAUX E., VAN DEN GHEYN J. E.A., J. van Deventer, Atlas des Villes de la Belgique au XVIe siècle. s.e., Brussel, 1884-1924.

THOEN ERIK, Cartografie en historisch onderzoek. In Art J., Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? (deel 3b.) Centrum voor Geschiedenis, Universiteit Gent, 1996.

VAN DER HAEGEN H., DAELEMANS F. & VAN ERMEN E. (ED.), Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de - 18de eeuw). Brussel, 1986.

VAN ORTROY F., Tentoonstelling van de Belgische kaartmakerskunde in de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuwen, ingericht in het Museum Plantin-Moretus. , Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, Antwerpen, 1926.

VAN ROOSBROECK ROB. in LAMBERTY MAX E.A. (red.), Twintig eeuwen Vlaanderen. Deel 2 Geschiedenis van Vlaanderen. II Van de Habsburgse tot en met de Oostenrijkse tijd. Heidelberg-Orbis nv., Hasselt, 1972.

VAN 'T HOFF B., Jacob van Deventer, Keizerlijk-Koninklijk Geograaf. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage, 1953.

VISSER J.C., De waarde van de stedenatlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de laat-middeleeuwse stad. In Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Amman, Wiesbaden, 1965, p. 116-123.

VOET L., Cartografie & Iconografie. In De plaatselijke geschiedschrijving. Leidraad voor de auteurs. Aanvullingen I, p.29-43. Historische Uitgaven Pro Civitate, reeks in-8°, nr. 22, Brussel, 1969.

WAUWERMANS, Histoire de l'école cartographique Belge et Anversoise du XVIe siècle. Meridian Publishing Co, Amsterdam, 1964 (2 delen).

X, Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de - 18de eeuw). Handelingen van de studiedag 20 sept. 1985, Brussel, 1986. Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 31.

André COENE
december 1999

Nota van de redactie: Het plan dat dit artikel vergezelde leende zich niet tot een reproductie.